

УДК 811.161.3

В. П. Дзігадзюк

выкладчык кафедры замежных моў
і методыкі выкладання замежных моў
Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага
ўніверсітэта імя І. П. Шамякіна
(Беларусь)

ФУНКЦЫЯНАВАННЕ КАТЭГОРЫІ ПРАСПЕКЦЫІ Ў ГІСТАРЫЧНАЙ ПРОЗЕ В. ПАТАВАЙ

Артыкул прысвечаны даследаванню тэкставай катэгорыі праспекцыі. Вызначаны тыпы дыскантынуума — кампазіцыйна-тэкставы, сюжэтна-кампазіцыйны, камунікатыўны, мадальны; віды — рэпрэзентатыўны, дырэктывы, камісіўны, інтэрагатыўны, дэбітыўны, патэнцыяльны, гіпатэтычны. Выяўлены значэнні праспекцыі — меркавання, прадбачання, разважання, сцвярджэння, інфармацыйнага дапаўнення, а таксама разглядаюцца логіка-семантычныя прыёмы і маркеры рэалізацыі катэгорыі.

У апошні час пытанне даследавання часу і яго функцыянавання ў мастацкай прасторы прыцягвае ўвагу многіх даследчыкаў. Такая цікавасць да праблемы абумоўлена пераходам ад сістэмна-структурнага вывучэння аспекта мовы да функцыянальна-камунікатыўнага. Выяўленне тэкставых катэгорый і іх асаблівасцей функцыянавання ў розных тыпах тэкстаў — структуры, рэпрэзентацыі, узаемадзеяння катэгорый — з'яўляецца актуальным даследаваннем у сучасным мовазнаўстве. Вялікая колькасць навуковых прац сведчыць аб запатрабаванасці вывучэння дадзенага пытання — І. Р. Гальперына [1], М. М. Кожынай [2], З. Я. Тураевай [3], Т. В. Мацвеевай [4] і інш.

Шырокае функцыянаванне тэкставых катэгорый і сродкаў іх рэпрэзентацыі сведчыць пра іх стабільны і рэгулярны характар, прагрэс у моўных формах выражэння і эвалюцыю моўнай сістэмы ў цэлым, аўтарскай мастацкай стылістыкі ў прыватнасці. Гэта ўказвае на неабходнасць фундаментальнага даследавання названых катэгорый на аснове якасна новай сістэмы комплекснага аналізу. Да сённяшняга часу катэгорыі праспекцыі і рэтрэспекцыі вывучаліся ў адпаведнасці з тэорыяй і метадалогіяй структурнага, функцыянальнага і семантычнага напрамкаў у мовазнаўстве.

Наяўнасць катэгорыі праспекцыі і яе моўная рэпрэзентацыя выступаюць агульнай уласцівасцю твораў В. Патавай, што дае падставы вылучыць на аснове метадалагічных прынцыпаў тэорыі камунікацыі, семантычных, тэкставых і сінтаксічных катэгорый праспекцыі *кампазіцыйна-тэкставую і сюжэтна-кампазіцыйную*. Даследуемы аб'ект прадстаўлены тыпамі, відамі праспекцыі, а таксама значэннямі, маркерамі і прыёмамі актуалізацыі формы дыскантынуума

ў мастацкай часавай прасторы. Напрыклад, да тыпаў кампазіцыйна-тэкставай праспекцыі мы адносім камунікатыўную і мадальна-сэнсавую праспекцыю, відамі з'яўляюцца — *рэпрэзентатыўная, дырэктыўная, камісіўная, інтэрагатывыўная, дэбітыўная, патэнцыяльная, гіпатэтычная, імператывыўная, інтэнцыянальная, аптатывыўная праспекцыя*; у якасці значэнняў праспекцыі выступаюць *меркаванне, прадбачанне, разважанне, сцвярджэнне, інфармацыйнае дапаўненне, просьба, прапанова, парада, забарона, пагроза, запыт да інфармацыі*

Дыферэнцыяцыя відаў камунікатыўнага тыпу кампазіцыйна-тэкставай праспекцыі ажыццяўляецца на аснове рэалізацыі прасторы будучага ў тэкстаструктурах з рознай камунікатыўнай мэтай — *рэпрэзентатыўная, дырэктыўная, камісіўная, інтэрагатывыўная праспекцыя*.

Так, **рэпрэзентатыўная праспекцыя** актуалізуецца ў выказваннях з камунікатыўным характарам канстатацыі, меркавання: *Недзе там, глыбей, — бібліятэка. Што там? Магчыма, ён ніколі пра гэта не даведаецца...* («За морам Хвалынскім»); прадбачання: *Бяздзетным паміраў ён, таму прасіў княгіню Марыю апекавацца ягонай жонкай. Ведаў баярын — слабая і безабаронная баярыня Раіна, абяруць яе родзічы, абдзяруць, як тую лінку* («Знак Вялікага магістра»); **камісіўная праспекцыя** вызначаецца ў выказваннях з камунікатыўнай мэтай уздзеяння на персанажа — пагрозы: — *Я пайду. Але на ўсім шляху, дзе пайду, я раскажу людзям пра кішлак, дзе запрошанага ў дом гасця выганяюць, не даўшы яму нават разламаць ляпёшку* («За морам Хвалынскім»).

Кожны від камунікатыўнай праспекцыі актуалізуецца ў выказваннях з рознымі спецыфічнымі значэннямі. *Рэпрэзентатыўны* від праспекцыі прадстаўлены ў тэкстаструктурах са значэннем меркавання, прадбачання, разважання, сцвярджэння, інфармацыйнага дапаўнення; *дырэктыўны* від праспекцыі — са значэннем прапановы, просьбы, парады, забароны; *камісіўны* від праспекцыі актуалізуецца ў выказваннях са значэннем пагрозы; *інтэрагатывыўная праспекцыя* рэалізуецца ў пытальна-адказных комплексах як запыт інфармацыі з мэтай атрымання адказу. Напрыклад, дырэктыўная праспекцыя вызначаецца ў выказваннях з камунікатыўным характарам пабуджэння з мэтай ажыццяўлення дзеянняў — прапановы: — *Два міскалі нарджыса з мёдам — і заўтра ўсё зацягнеца, — нягучна прагаварыў ад сцяны Алекса* («За морам Хвалынскім»); парады: — *Калі хочаш зразумець Ібн-Сіну, разбярыся, пра што ён пісаў* («За морам Хвалынскім»).

Рэпрэзентатыўная характарыстыка катэгорыі праспекцыі ў творах В. Іпатавай уключае кваліфікацыю з'явы з улікам маркераў праспекцыі ў выказваннях са значэннем мадальнага характару. Названы падыход дазваляе вылучыць **тып мадальнай праспекцыі**, які ўключае наступныя віды праспекцыі — *дэбітыўны*,

патэнцыяльны, гіпатэтычны, імператыўны, інтэнцыянальны, аптатыўны. Вызначэнне *аптатыўнага віду* праспекцыі асноўваецца на рэалізацыі праспектыўнай прасторы ў выказваннях са значэннем пажадання: — «Дык што ты хочаш?» — *запытаўся нарэшце Ахваз.* — «Хаця адным вокам зірнуць на славетную бібліятэку, што пры двары Шамс-ал-Мулька. Гатовы дзеля гэтага быць вашым работам» («За морам Хвалынскім»); *дэбітыўны від праспекцыі* актуалізуецца ў выказваннях са значэннем неабходнасці: *Трэба нешта рабіць, трэба добра пакумекаць, пакрыціць галавой, каб усё-такі дабрацца да сталіцы булгар, але застацца вольным чалавекам* («За морам Хвалынскім»).

Вызначэнне тыпа- і відаўтварэння праспекцыі праводзілася з улікам маркераў рэпрэзентацыі формы дыскантынуума на лексічным, марфалагічным, сінтаксічным, тэкставым узроўнях у межах сказа, складанага сінтаксічнага цэлага. На лексічным узроўні вылучаюцца прыслоўі, канструкцыі мадэлі *некалі, калісьці + буд. час, ніколі не + буд. час: Лекар з сумам падумаў, што, мабыць, ніколі не ўбачацца гэтыя дзеці і што жыццё* — *суцэльныя згубы...* («За морам Хвалынскім»).

У меншай колькасці вызначаюцца марфалагічныя маркеры актуалізацыі праспекцыі, якія прадстаўлены пабуджальнымі сказамі, мадальнымі дзеясловамі ў складзе састаўнога выказніка, формах будучага часу — будучым часам незакончанага трывання і цяперашнім-будучым часам закончанага трывання, формах ўмоўнага ладу: *Алекса ўздыхнуў — так, цяпер нават заступніцтва Усяслава не выратавала б яго!* («За морам Хвалынскім»).

У значнай колькасці вылучаецца маркіроўка праспекцыі сінтаксічнымі адзінкамі — далучальнымі канструкцыямі розных відаў, сінтаксічным паралелізмам, сінтаксічнымі дэрыватамі — (канструкцыямі з сінтаксічнай непаўнатай, з імпліцытнай семантыкай, рэдукаванымі і эліптычнымі канструкцыямі): — *Ідзі дадому! Яна толькі пахістала галавой, гледзячы на яго адданымі вачамі. Тады ён схопіў яе за плячо, штурхануў назад. Яна адляцела назад, выцялася аб валун, што зарос дробнымі кветкамі, ды не ўскрыкнула, толькі дзіцячыя яе вусны задрыжалі: — Я хачу з табой. Я хачу глянуць, як жывуць іншыя людзі!* («За морам Хвалынскім»); дэлібератыўнымі пытаннямі: *Ён мог бы паклясціся, што чалавек, які ляжаў на сталі нябожчыкаў, яшчэ жывы. Ды што магло б ажывіць яго? Так, магчыма, віно і масла. Магчыма...* («За морам Хвалынскім»); пытаннямі-разважанні розных значэнняў: *Уначы ён доўга не мог заснуць. Як быццам павольна распрамлялася вялізная цеціва, якая штурханула некалі яго, нібы стралу, у далёкі горны кішлак. А цяпер страла вяртала на месца сваё... Што будзе з ім? Што чакае яго далей?* («За морам Хвалынскім»); рытарычнымі пытаннямі-разважанні, пытаннямі-прапановамі, пытаннямі-просьбамі, пытальна-адказнымі комплексамі і г. д.

Таксама вылучаюцца на тэктавым узроўні інтэртэктавыя ўключэнні, якія прадстаўлены сінтаксічнай устаўкай.

Вылучэнне логіка-семантычных прыёмаў праспекцыі абумоўлена логіка-семантычнымі фактарамі і імпліцытнай семантыкай, якую яны набываюць у выніку логіка-семантычнага ўзаемадзеяння. Пераход у праспектыўную прастору ажыццяўляецца на аснове **адносін уключэння**: — *Як хочаш, — гэтак жа раўнадушна працягнуў Мікалай. — Заставайся і ты. Я займуся іншым — буду дапамагаць гаспадару вараць ежу. Такого повара ён не знойдзе нідзе* («За морам Хвалынскім»); **адносін далучальнай неадпаведнасці**: *Рэчыца, стоячы ў калідоры разам са стражнікам, спакойна глядзела на дзверы. Радасна думалася пра жаніха — надзейнага, дужага Няжылу, пра вяселле і будучых дзяцей. Але калі б зараз глянуў на яе самы вядомы ў Вільні празарліўца, вялікі жрэц Сварога Лойка, то са спачуваннем паглядзіў бы яе на галаве і пашкадаваў бы. Ён бы ўгледзеў, што ля левага пляча дзяўчыны стаяла Нядоля, адштурхнуўшы сваю сястру, багіню ічасця Долю, і ўсміхалася зласліва, таму што нічога з гэтых мараў не адбудзецца ў жыцці высокай, белатварай, мажнай дзяўчыны, якая пашчотна падносіць да вуснаў маленькую драўляную Мокаш, цалуючы багіню жытла і прадзіва з надзеяй хаця б на каліва ічасця...* («Апошнія ахвяры свяшчэннага дуба»); **адносін далучальнага супастаўлення**: — *Шкада?! Яна пойдзе адразу ў Ірый. А мы з табой яшчэ колькі нажывём, столькі нагрэшым!* («Апошнія ахвяры свяшчэннага дуба»); **далучальна-заклучальных адносін**: *Гаспадыня прыняла яго холадна, але ён, не надта зваяжачы на яе настрой, падышоў да пляменніцы, адабральна агледзеў тонкі стан: — Прыгажуня вырасла... І колер ярынны табе ідзе... Нядоўга будзеш хадзіць у дзеўках...* («Чорная княгіня»); **далучальна-прычынных адносін**: — *Пайду, прынясу аўсянай поліўкі. А ты, маўчун, сядзі тут і не высоўвайся. Так гаспадыня загадала. Бо нашкодзіш сабе яшчэ больш, а можаш і ёй нашкодзіць* («Знак Вялікага магістра»); **далучальна-мэтавых адносін**: — *А прычым тут дзяўчына? — Яны ўсё робяць, каб паказаць, што могуць дамагчыся болей, чым хрысціяне. Каб проціпаставіць свае дзівосы ісціннаму Богу. І таму мне так цяжка змагацца з гэтай цемрай* («Апошнія ахвяры свяшчэннага дуба»).

Трэба адзначыць, што праспекцыя адсылае да падзей, якія рэалізуюцца / не рэалізуюцца ў наступным кантэксце і выражаны імпліцытна або экспліцытна:

— *Давайце я лепей загадаю прынесці абед! Вы ехалі здаля, трэба ж вам падмацавацца пасля доўгай і, на жаль, безвыніковай дарогі! <...> [Тым часам прыслужніца прынесла таз і ваду. Іншыя паставілі на стол хлеб, піва ў вялікіх гліняных куфлях, а таксама дзве цынкавыя пасудзіны, якія курыліся парай, хутка знялі з паліцы вялікія паліваныя тарэлы, чакаючы знаку гаспадыні, каб напоўніць іх]* («Знак Вялікага магістра»). Такі пераход да перспектыўных падзей

асноўваецца на розных адносінах — уключэння, тоеснасці, тлумачэння, перакрывавання [5].

У творах В. Іпатавай вылучаецца **сюжэтна-кампазіцыйная праспекцыя**, якая абумоўлена фарміраваннем праспектыўнага значэння на ўзроўні тэксту. Дыферэнцыяцыя праспекцыі ажыццяўляецца намі на ўзроўні імя аўтара, загалова, эпіграфа, пралога. Так, заглавак з’яўляецца праспектыўна матываваным і вызначае галоўнага персанажа, напрыклад, калі выражаны ўласнымі імёнамі вядомых гістарычных дзеячаў: «Прадыслава», «Давыд Гарадзенскі», «Вяшчун Гедзіміна», або ўказвае на прадмет, аб якім будзе ісці гутарка «Альгердава дзіда» і г. д.

Такім чынам, у ходзе даследавання ўпершыню былі выкарыстаны метадалагічныя прынцыпы камунікатыўнага падыходу, семантычных, тэкставых і сінтаксічных катэгорый, а таксама сюжэтна-кампазіцыйныя асаблівасці мастацкага твора. На аснове названых параметраў выяўлены кампазіцыйныя *тыпы праспекцыі* — кампазіцыйна-тэкставая, сюжэтна-кампазіцыйная, камунікатыўная і мадальна-сэнсавая; *віды* — рэпрэзентатыўная, дырэктыўная, камісійная, патэнцыяльная, інтэрагатыўная, гіпатэтычная; *значэнні* — меркавання, прадбачанні, разважання, сцвярджэння, прапановы, просьбы, парады, пагрозы і інш; *логіка-семантычныя прыёмы* — адносіны ўключэння, далучальна-заклучальныя, далучальна-прычынныя, далучальна-мэтавыя і іншыя; *віды маркераў* — імя аўтара, заглавак, эпіграф, пралог. Як бачым, пытанне катэгорыі праспекцыі патрабуе далейшага даследавання, а менавіта вывучэння адносін пераходу да адсылаемых падзей у наступным кантэксце.

1. Гальперин И. Р. Континуум // Текст как объект лингвистического исследования ; отв. ред. Г. В. Степанов. Изд. 9-е. М., 2016. С. 87–97. [Вернуться к статье](#)

2. Кожина М. Н. Стилистика-текстовый статус и взаимодействие категорий ретроспекции и проспекции в научной речи (интердисциплинарный аспект) (2001) // Речеведение. Теория функциональной стилистики : избр. тр. М., 2014. С. 372–413.

[Вернуться к статье](#)

3. Тураева З. Я. Категория времени: время грамматическое и время художественное (на материале английского языка) : учеб. пособие / изд. стер. М. : URSS : Либроком, 2016. 218 с. [Вернуться к статье](#)

4. Матвеева Т. В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. Синхронно-сопоставительный очерк. Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990. 172 с.

[Вернуться к статье](#)

5. Новиков А. И. Семантика текста и ее формализация. М. : Наука, 1983. 215 с.

[Вернуться к статье](#)

V. P. Digadyuk

Functioning of the category of prospection in o. Ipatova's historical prose

The presence of the category of prospection in historical prose makes it possible to single out the types and forms of the discontinuum form, its meanings, markers and methods of actualization. The types of prospection such as compositional-textual and plot-compositional, communicative and modal-semantic are determined. The following subtypes such as representative, directive, commissive and logical-semantic methods that is relations of inclusion, inconsistency and meanings of assumptions, predictions, requests, suggestions, etc. are mentioned.